

"היהודי האחרון" כיוון אחר

תגובה ל"אפוקליפסה עכשווית" מאת עמלה עינת; עתון 77, גל' 31; עמ' 51-53.

במאמרה של עמלה עינת מחולק הספר ל"שלושה גושי-עלילה (...), שהם הופכים למסה אחת מהותית וטופוגרפית. לקראת סיומו של הספר, "הגוש העלילתי", שעניינו השואה, מתייחד ב"דמויות מיסטיות-חומקניות", ובאופן זה "נשאר המסר בתחום הכיסוי המילולי בלבד, מבלי שיצליח ליצור מגע עם ממשות הכאב והאסון". לעומת זאת, אהבתה נתונה לספרו של בועז.

דומני כי ראייה כזו, המאפשרת ניתוקן של חטיבות טקסטואליות על-סמך דומיננטיות של דמות זו או אחרת, או על-סמך שינוי המיקום הטופוגרפי, בוצעת מן הספר איברים שהם, לכל היותר, מפרפרים.

"היהודי האחרון" הוא יצירה שהיקפה הטקסטואלי, היקף התחומים שבה, מיגוון החוויות, הרגשות והרגישויות הם עצומים. כיצד אפשר לבוא אל יצירה כזו ולבסס טענות משמעותיות כלפיה בהישענות על ליקוט נושאים, הנראה מקרי. טעות לדעתי לסכם כרשימת-חומרים: "סימבוליקה קבלית(...), אשם ציבורי ופרטי, פיוט אגדתי" וכו'.

להלן, בדברי, אנסה להציג אפשרויות אחרות של קריאה, הבנה וקליטת "היהודי האחרון".

את המונח ה"פלנטה האחרת" טבע ק. צטניק (יחיאל דינור) בספרו ובעדותו במשפט אייכמן. מונח זה, המכוון למחנה-המוות אושוויץ, הוא בכחינת נסיון הכרחי, אך גם נושא לספר את הזוועה. נראה, כי ק. צטניק הבין והרגיש, שהנוראות המכונים בשם הכולל "שואה", אין באפשרותם להיכלל בקטגוריות הקיימות, אין באפשרותם להיות מוסברים או נאמרים במלים, כמונחים או על-פי קריטריונים מוכרים.

יורם קניוק מנסה בספרו לדבר על ה"פלנטה האחרת" ב"תחביר" שלה. ב"היהודי האחרון" מתקיימות מערכות שונות של מלים וביטויים, המקבלות משמעות מיוחדת בקונטקסט זה. לצידן קיימות מערכות של ארועים, של דברים המתהווים או משתנים לאורך זמן. רובן פועלות בעיות של הקונבנציונאלי והמסתבר בעולם החוץ-ספורי. מערכת משפחתית גנטית. עיוות-מערכת זו מתבטא בשיאו במשפחת מתן כסתר-שניאורסון. יוסף ריינה "מייסד שושלת" בעלת עשרות ראשי-מפלצת, ועובר הכעתק גנטי בצופן מדויק ואימתני עד לבועז שניאורסון ושמואל ליפקר, שהם כפילים במראה ובמבנה הנפשי.

קיימת אפשרות לנמק באופן כמו ריאלי את העיוותים בקשרי-הנישואים וביחסים המשפחתיים האחרים בזיקתם אל המסורת הפרנקיסטית, המצויה בתקופה המוקדמת של המשפחה. אולם נימוק זה אינו עשוי לענות על כל התמיהות הקשורות במערכת זו. לכל היותר, ניתן להסבירם כאלמנט, שהוצפן אִי-אז בקוד הגנטי-ביולוגי, והוא כקללה ממשך לנוע בזרימת הדם של הדורות הבאים. והרי שוב אנחנו מצויים בלכסיקון המונחים הלא-ריאליסטיים.

2. המערכת הפסיכולוגית, אבנעז שניאורסון, היהודי האחרון, מסוגל לדקלם ספרים שלמים, תורות שונות ורשימות קטלוגיות ארוכות. כל החומר הזה, שהיקפו בלי-יתואר, מונח בראשו, זמן לפליטה החוצה עפ"י "מפתחות", המיוחדים לכל יחידת-זכרון כזו.

"ככל שזכר פרטים חשובים יותר (או בלתי חשובים) היה עליו לשאת עמו מפתחות רבים יותר, וזאת ניתן להיעשות תוך הפיכת האני שלו לבלתי חשוב עוד. לשון אחר, הוא למד לזכור על-ידי שלמד לשכוח" (עמ' 254). בתחום מחקרי-ההליכי-הזיכרון ידועה הסברה בדבר מחיקת (או כמחיקת) פרטים — שוליים בדר"כ — מהזיכרון על-מנת לאפשר קליטה של מידע חדש. הסבר זה, באופן מימושו הלא-מודע ע"י אבנעז, מביא אותו לידי הקצנה מכאנית, ההופכת את היהודי האחרון לאחת מגרסאות הרובוט.

גם הנמקות פסיכולוגיות להתנהגותו של בועז, לאופן בו הוא ממסד וממסחר את השכול והכאב, אינן רלבנטיות בקונטקסט זה. בועז ושמואל מצויים על שני קצוות מקוטבים של סקאלה סוציאלית-ריגשית, שהיתה מקובלת זמן רב: בועז ה"צבר" היהודי הלוחם, הגא, הציני, לעומתו: שמואל בדמות ה"יהודי האחרון", הנרדף, הנתון לחסדם (לאי-חסדם) של אחרים.

נראה, כי כל אחד מהם שהנתיות החברתיות שונות במהותן, יחצין התנהגות שונה. למעשה, מתברר שכפילותם אינה חיצונית בלבד. בכל אחד מהם נמסך אלמנט מסוים, המעוות אותם, מעבר לתופעות פסיכולוגיות מוכרות, להיות עיטים. כל אחד בסביבת חייו שלו.

3. מערכת פסיקלית של זמן ומרחב. לצד ציון תאריכים מדויקים ומתקבלים על-הדעת במסגרת המאורעות ההיסטוריים החוץ-ספוריים, קיימות תופעות של התיחסות אל זמן עבר או עתיד, שאינה בגדר אפשרות בפלנטה הזאת.

שמואל ליפקר מחזיר את קולו של אבנעז אל שנים שעברו, באמצעות סכוב מחוגי-השעון והכרזה תיאטרלית. תופעה זו בקונטקסט זה אינה מסתברת על-דרך ההיפנוזה ההמונית או על-ידי נימוקים פסיכולוגיים אחרים.

"לגבי אדוני, בועז ושמואל ואבנעז הנזכרים לעיל, מתו מזמן. העולם איננו קיים עוד. חמש מאות נוסעים מפוחדים התקועים זה כמה חודשים בחללית מתוחכמת בדרכה לכוכבי אנדרומדה, קופאים והולכים. כאשר יגיעו אל יעדם יתחיל הקוף להידמות לאדם ואחרי שלושה בליון שנים יצא אברהם העברי לארץ כנען" (עמ' 108). נקודת התצפית היא קוסמית הן במיקומה במרחב והן בראיית הזמן העל-זמנית.

4. מערכת ספרותית. חלוקת-הספר למעין פרקים באמצעות קיטוע הקלטות הטייפ, מובילה את הקורא להניח דבר, שהוא מוטעה מעיקרו: חנקין וגרמניסופר אוספים חומר תעודי רב על-מנת לכתוב בעזרתו את ספרם "היהודי האחרון". לפנינו מונח,

כביכול, אוסף הקלטות של דברים שנאמרו, סופרו או נכתבו סביב הנושא המבוקש. ה"הקלטה" האחרונה פותחת במילותיו של גרמניסופר, הפונה אל המו"ל שלו: "כל מה שקראת עד כה, מה שאמרתי אני, מה שכתבתי, מה שאמר וכתב חנקין, הכל נאמר על-ידי האיש שאותו אנו מתחקרים, שאת חייו ניסינו לשחזר ולהבין. המלים היו כולן שלו, גם המלים שלי היו שלו: מאות העמודים האלה! (...), נתתי לך את הדברים כלשונם מומצאים מחדש על-ידי אבנעז" (עמ' 450) (ההדגשות שלי).

האם היהודי האחרון הוא המספר? אבנעז מספר על עצמו לרב בגוף שלישי לא משום שימוש בטכניקה של ריחוק ריגשי או אחר. הוא עושה זאת, משום שאת סיפור חייו שלו הוא שמע ממקר אחר. הוא חוזר עליו (עד לנקודה מסוימת) באותה עקרות ריגשית, באותו חוסר-סלקציה מוחלט בהם הוא מדקלם את שאר ה"ידע היהודי", שברשותו. הוא רק בכחינת כלי המעביר מלים של אחרים. של מישהו או משהו אחר. המתחקרים — גרמניסופר וחנקין — אינם יכולים להיות המספרים, משום המיגבלות החלות על המספר, שהוא דמות בספור, ואילו כאן מגבלות אלו אינן תקפות.

האם המספר הוא "מנכ"ל מערכת השמש היושב בברלין"? האם אין מנכ"ל זה גרמניסופר עצמו?

הצרוף "היהודי האחרון" מחליף את תיפקודיו מספר פעמים לאורך הטקסט. אבנעז סבור היה במשך זמן-רב, כי הוא אחרון היהודים, כלומר — כל היהודים מלבדו יושמדו. באופן מזורז הוא אוגר "ידע יהודי", על-מנת לשמר בדרך-הזיכרון את מציאותם הנמחקת של היהודים.

המשמעות הראשונית הזו של "היהודי האחרון" נשחקת לאורך הספר לכדי שם שני לאבנעז שניאורסון, ומקבלת משמעות של פיקציה מילולית, אולי מסכה תיאטרלית. לקראת סיומו של הספר, "כשמת אחרון היהודים", אבנעז, שואל אלהים: "הם נגמרו? והמנכ"ל אומר: כן" (עמ' 469). וזו חזרה אל המשמעות המילונית המחרידה של צרוף מלים זה.

במשפט האחרון של הספר מקבל ביטוי זה, "היהודי האחרון", משמעות אחרת. נוגה יולדת "נכד שאיש אינו יודע מי היה אביו ואיש אינו יודע מתי יהיה הוא היהודי האחרון" (עמ' 470). ההישרדות כיחיד, אולי כאחרון מוכנת כאן כתפקיד הכרחי או יעוד, שיש להגיע למימושו בזמן זה או אחר.

על-ידי הצגת חלק מן המערכות המעוותות, ניסיתי להמחיש את השימוש בקונבנציות וחוקים, שאינם מסתברים ואינם עומדים בעולם המוכר לנו. ביצירה זו מעמיד קניוק מערך של מאורעות, רגשות ואמירות, שקיומם אפשרי ותקף עפ"י הקריטריונים הפנימיים, קריטריונים של פלנטה אחרת.

מערכות-העוות, העוברות בכל "גושי העלילה", גם מצמיחות את הכוונה לראות ב"היהודי האחרון" מיבנה מלודרמטי, המשתת על סיפורי-עלילה-ודרמיות שונים, הנפגשים אל איזו אחדות הרמונית בסופו.

מבין גישות שונות הנוגעות למקומה של השואה בהיסטוריה היהודית והכללית (מחד גיסא — השואה כ"מאורע ייחודי בעל משמעות שאין להן חקר", ומאידך גיסא — השואה היא "פרט נורא ואכזרי של תופעה כללית המתכנה רצח עם"*) יוצא יורם קניוק אל ראייה אחרת. נסיון להבנה אחרת של מכלול הזוועה הזה.

השואה, בספרו, מוכנת בעיקרה כמהות. דבר-מה שיצא מלפני האל כבדיחה רעה, אולי שגגה המתנסחת בזודן על-ידי "מנכ"ל מערכת השמש". מהות המצויה בעולם ברוע, פסבל.

אנשים כוכים כלילות לא רק מחמת הזכרונות הנוראים, אלא משום שהאימה היא דבר קיים ועומד. הזוועה מתגלגלת הלאה לא רק כמשאם של אלה שעברו בה, אלא כחלק אורגני של הקיום והעולם.

איפיונה של ה"פלנטה האחרת" כמהות מאפשר למקם אותה בנקודות טופוגרפיות שונות, מוכרות ויומיומיות. כך מצליח קניוק להמחיש את נגיעתה ארוכת-הזרועות של הזוועה גם בימינום הנורמאלי, לכאורה, הן בתקופה שבין תום מלחמת העולם השנייה למלחמת יום הכפורים, והן בתקופה שקדמה לשואה.

העולם, הפלנטה הזאת, הוא כבואה מאוימת של "הקומדיה האלוהית" לדנטה אלגירי. לא בכדי לוחם הקפיטן מנקן גולדנברג להקמת-אנדרטה למשורר איטלקי זה. בתוך עולם שאלה הם חוקיו, מגיעים הרוע והאימה למימדיהם המיפלצתיים בשואה. כדבריו של ההיסטוריון י. טלמן — הרי הסברת-השואה כתוצאה של תהליכים היסטוריים משמעה — רציונאליזציה של הרצח. אמירת "אמן" שכלתני לפלצות. יורם קניוק — לטובת יצירתו — אינו מנסה להבין את השואה כנובעת ממאורעות או תהליכים ממשיים בעולם. בכיוונים ובמימדים משתנים היא לעולם היתה ולעולם היתה, כגנים של קללה, כגנים של מהתלה מפלצתית בעולם הנכחד ומתחיה ושכ ונכחד.

"עוד תדע הכל חנקין, הכל עוד תדע, מה שנגמר מתחיל מחדש... תראה כבר בקר וקודם היה לילה. אולי מתחיל מליונים חדש?" (עמ' 105) אמירה זו של אבנעז אופטימית. כביכול: בקר חדש. תקופה חדשה. אבל מליונים זה, אלף שנים חדשות אלו, הלא הן אלף-השנים של הרייך הרביעי.

השתדלתי להתייחס בדברי אל הענינים העקרוניים הכוללים, הנוגעים ליצירה זו. המלים החיות שמורות ליורם קניוק ולספרו.

אי-אפשר לי להשתמש במלים: טוב, מהנה ודומותיהן בהקשר ליצירתו זו של קניוק. ההתנסות החווייתית, הבאה עם קריאת "היהודי האחרון", היא חזקה ומכאיבה וחשוב, לדעתי, לעובריה.

מלות חן-חן עלולות לטפטף מתיקות אל ספר, שהצלחתו היא בהיותו מר וקשה. עליו להמשיך ולהוות בקריאות הכאות (שלי ושל אחרים) חוויה נוראה, חוויה מתישה ומטלטלת.

ספי שפר

* הציטוטים מספר של יעוז — ספורת השואה בעברית, הוצ' עקד (עמ' 12).

תשובתה של עמלה עינת

א

ירגון החומרים הלשוניים ב"יהודי האחרון" עפ"י קואורדינטות גנטיות. פסיכולוגיות, מרחביות וכד'. אינו שונה עקרונית מאידגום סביב מרכזים עלילתיים ו/או אחרים. חבל רק שהטיעון העיקרי העולה מדרך ניתוחה של ספי שפר — שימושו של קניוק כמערכות מילוליות שונות, המותאמות למערכות האירועים, אינו מוכח, או לפחות מודגם טקסטואלית בהמשך דבריה. אין לי כל ויכוח עם הכותבת לגבי עובדת הימצאם של "קודים" לשוניים "אחרים" בספרו של קניוק, ואף לא בדבר האפשרות העקרונית של שימוש בשכאלה, לביטוי מאורעות יוצאי דופן. התנאי היחיד הוא כמובן, היותם משמעותיים מבחינת "העברת" החוויה הכלולה בהם, לקורא (כפי שהיתה כנראה לשונו של קניוק לפחות לגבי ס. שפר). באם תנאי זה אינו מתקיים במירכו, הופך הצופן למלאכותי, או לפחות לחיצוני להתרחשות. וככל שהנסיון העולה ממנו, גדול ומאומץ יותר, מבחינה כמותית ואיכותית, כך גדלה סכנת זרותו לענין עצמו. עכ"פ, ברור, שעצם ההיתלות ב"קוד" שונה, אינה מצדיקה כל מלל שהוא, בתחום הספרותי בפרט והאמנותי בכלל (למרות שהיא משמשת לעתים תכופות תרוץ ולגיטימציה לשכאלה). הקשר בין טיעוניה של הכותבת (לגבי דמותו של שניאורסון, מערכת הזמן והמרחב וכד') לבין רשימתי, לא ברור, אלא אם היתה זו עילה בידה לכתיבת רשימת ביקורת נוספת (אפשרות סבירה לכשעצמה). אולם אם כזאת אכן היתה הכוונה, אזי חסרה לי מאד הבעת תפיסה כוללת כלשהי ביחס למבנהו העלילתי של הספר ולדמויות הפועלות בו. ההתבססות על אסמכתאות אקדמיות וספרותיות להוכחת מהותה הייחודית של השואה, מיותרת לטעמי. הן משום שאין ספק ביחס לקושי, הרציניאלי והאמנותי, לתפוס ולבטא את אפס קצה של זו*; והן משום שההנחה שבלשון "רגילה" לא יכלו לה, אין בה עדיין כרי מסקנתיות אוטומטית לגבי טיב נסיונו הנוכחי של קניוק.

ושתי הערות כלליות:

לאורך כך תגובתה (הארוכה...), התייחסה הכותבת רק לחלק קטן מרשימתי, אשר נגע ב"עלילת" השואה שבספר. לו ניסתה לעמוד על כוליות גישתי, היתה נוכחת בוודאי בהערכת הבסיסית ליצירה ולסופר, שהיוו תשתית מוצקה וראויה גם להערות בדבר מה שנראה לי כחולשות. ברצוני להניח, שלמרות שגנון דבריה המוחלט, מוכן לכותבת ש"אמת" ההתרשמות והניתוח אינה אחת, ושאינן טוב לה ליצירה משידונו בה, עניינית, מהיבטים שונים, ולו גם מנוגדים בתכלית.

תחושת הביקורת העיקרית שנתעוררה בי ביחס ל"יהודי האחרון", נבעה דווקא ממה שעשוי להיראות (ואולי אף נתכוון להיות) מוקד גדולתו של הספר. כוונתי לנסיונו של קניוק להקיף — הן מבחינת רוחב היריעה: תקופות, אנשים, מקומות; והן מבחינת עומקה החווייתית: זוועת השואה, אגדת תחילת הישוב, טראומת מלחמות ישראל ועוד ועוד — אירועי עם ועולם שאין להם שיעור. נסיון קשה זה, הוליד שימוש עודף בחומרים מילוליים, שלדעתי לא הצליחו לבטא כשלמות אלא את התכוונותו הנאמנה והמאומצת של הסופר. לעומת זאת, נוגעים, לטעמי, קטעי העלילות ה"קטנות" וה"קרובות" יותר שבספר, באמינם הרגישה והמרטיטה של גיבוריהן. באחת הסדנאות הספרותיות המעניינות בהן השתתפתי, הנחה יורם קניוק את שומעיו בעדינות רבה לקראת מה שהיווה בעיניו ערך בסיסי בכתיבה: כתבו — אמר — רק על האירועים הפעוטים, האישיים, על מה שקרה לכם באמת בחייכם. אל תתמודדו עם מאורעות חשובים ורחוקים, הספרויות העולמיות הגדולות ביותר — אמר — עסקו ועסקו ב"קטנות". לעצם הדברים הנכונים והנכונים הללו, ולתולדותיהם, התכוונתי בביקורתי.

* ועל כך יעידו נסיונותיהם הספרותיים של אהרון אפלפלד, אבא קובנר, דן פגיס, א. יעניקסט ועוד רבים רבים אחרים, המצביעים לפחות על מספר דרכי מאבק על ביטוי קומוניקטיבי של הנושא.

מה יצא לך מזה?

יותר מעשר שנים אתה משלם לביטוח. מה יצא לך מזה? מה קיבלת? אם היה לך מזל ולא נגרם לך שום נזק: לא תאונה, לא שריפה, לא פריצה, לא גניבה... כסף לא יצא לך מזה.

אבל קיבלת הרבה. קיבלת את הדבר העיקרי עבורו שילמת. בטחון.

בטחון שאם חלילה יקרה משהו, יש מי שידאג. מישהו אחראי, איתן, אמין. מישהו שאפשר לסמוך עליו תמיד. את זה קיבלת מן הביטוח ולכן אתה משלם כבר עשר שנים. הרעיון הוא שלך והוא טוב.

ביטוח. הרעיון הוא שלך.

הקיבוץ הארצי השוה"צ

מברך את קוראי "עתון 77" לחג החרות.

מוגש עליידי

א.ק. א